D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi
Cilt: 10, Sayı: I, 1995, ss.281-304

TÜRKİYE AVRUPA BIRLIĞI İLİŞKİLERİNDE GÜMRÜK BİRLİĞİ VE 1995 YILI BEKLENTİLERİ (*)

Fatih YENGİNOL (**)

ÖZET

Türkiye 1995 yılı içinde Avrupa Birliği ile gümrük birliğine gidecektir. Bu durumdan bazı sektörlerimiz olumsuz etkilenirken, diğerleri bazı avantajlar elde edebileceklerdir. Gümrük birlıği Türk dış ticaretinin canlanmasını sağlayacak ancak ithalatımız ihracatımıza göre daha hızlı artacaktır. Genel tüketim harcamalarının yönü ise ithal mallara kayabilecektir. Avantajlarımız iyi kullanılırsa gümrük birliğine geçiş ile başlayan süreç Avrupa Birliği'ne tam üyelikle sonuçlanabilecektir.

GİRİŞ

Türkiye'nin 1980'den sonra uygulamaya başladığı ekonomi politikalarıyla ihracatta ve ithalatta, günümüze kadar artışlar kaydedilmiş, ancak ürünlere olan talebin yüksekliğinden dolayı ithalat çok daha hızlı bir artış göstermiş ve dış ticaret dengesinde bugünkü konuma ulaşılmıştır. Günümüzde ihracat ithalatımızın yaklaşık olarak yarısını karşılayabilmektedir. Dış ticaretimizin büyük bölümü ise Avrupa Birliği ülkeleriyle ve bunların arasında en çok Almanya iledir. Bu durum; Avrupa ülkeleriyle asırlardır sürdürdüğümüz yakın ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Bu bağlar sadece ekonomik bağlar değil,aynı zamanda sosyal, kültürel ve politik bağlardır. Dolayısıyla Türkiye'nin ihracatını geliştirmesinin zorunlu olduğu böyle bir dönemde Avrupa Birliği ülkeleriyle olan ticaretinden vazgeçmesi düşünülemez.

Türkiye Avrupa Birliği ilişkileri de artık geri dönülemez bir noktaya ulaşmıştır. Bundan sonra bu noktadan daha ileriye gitmek için çalışılmalıdır. Zira ilişkilerde gözlenen birtakım ilerlemelerden dolayı son döneme geçiş çalışmalarıda başlamıştır ve 1995 yılında gümrük birlrğine geçilecektir. Yapılması gereken; ilişkilerde Türkiye'nin yararına olabilecek alanlara ağırlık verilmesi yönünde çalışmak ve çıkarlarımızı koruyucu yönde hareket etmektir. Avrupa Birliği ile olan bağlarımız; sosyal, ekonomik ve politik yaşamın bu bağlardan en fazla yarar sağlayabileceği şekilde güçlendirilmelidir.

Bu çalışmanın amacı; gümrük birliğinin esasları hakkında bilgi vermek, Türkiye ile Avrupa Birliği arasında gümrük birliği ilişkilerini açıklamak ve Türkiye'nin 1995 yılında gerçekleşecek bu gümrük birliği ile ilgili beklentilerini irdelemektir.

(*) Ocak 1994 İtibariyla.
(**) Arş.Gör. D.E.Ü. İşletme Fakültesi.

1. GÜMRÜK BİRLİĞİ, ARAÇLARI VE TARAFLARIN ETKİLEŞİMİ

Gümrük birliği; üye devletler arasındaki her türlü gümrük vergisi, resim ve harç ya da miktar kısıtlamalarının kaldırılması, bundan sonra da bu tür uygulamalara gidilmeyeceğinin taahhüt edilmesi, bunun yanında birliğe üye olmayan üçüncü ülkelere karşı da ortak bir gümrük tarifesi uygulanması ve bu hususların sözkonusu ülkeler arasında imzalanacak bir sözleşme yoluyla yasallaştırılmasıdır.

Ekonomik birleşme hareketleri içinde gümrük birliği, bu yönüyle serbest ticaret bölgelerinden ayrılmaktadır. Çünkü serbest bölgelerde her ülke üçüncü ülkelere karşı kendi politikaları doğrultusunda bir gümrük tarifesi uygulayabilmektedir. Oysa gümrük birlklerinde üye devletlerin üçüncü devletlere karşı "Ortak Gümrük Tarifesi" ne uymaları gündeme gelmektedir.

Gümrük birliğinin araçları Ortak Gümrük Tarifesi (OGT) ve yasal düzenlemelerden oluşmaktadır.

Ortak Gümrük Tarifesi (OGT) uygulanmasında, gümrük birliğine giren ülkeler, üçüncü ülkelerden yaptıkları ithalatta ulusal tarifelerini değil, OGT yi uygulamaktadırlar. Yani ithal edilen bir ürün gümrük birliğine dahil ülkelerden birine ithal edildiğinde bir kez vergilendirilecek, bu ülkelerden diğerlerine geçişte artık vergi alınmayacaktır. Bu sayede bir malı gümrük vergisinin düşük olduğu bir ülkeden ithal edip, gümrük vergisinin yüksek olduğu diğer bir birlik ülkesine hiç vergi ödemeden geçirmek olasılık dışı kılınmıştır. Ayrıca bu anlamda korumacılık da artık yapılamayacaktır.

Ancak Avrupa Birliği'nde; bir malın bir üye devlete ithali, bu devlet açısından ekonomik güçlükler yaratacaksa, Avrupa Komisyonu tarafından bu ülkeye bazı korumacılık önlemlerini uygulaması için istisnai bir hak tanınabilmektedir.

Gümrük birliğinin amaçlarından biri de rekabette dengeyi sağlamak ve ticaretin kötüye kullanılmasını önlemektir. Ancak bu amaca erişmek için yalnız ortak gümrük tarifelerini hazırlamak çoğu zaman yeterli olmamaktadır. Çünkü her ülke sınırlarında farklı gümrük formaliteleri uygular. Bunun yanında ithal malların gümrük vergisine esas alınacak kısmının hesaplanmasında da bazı farklılıklar vardır. Bazı ülkeler spesifik vergilendirme yöntemini uygularken, bazıları ad- valörem sistemi, bazıları da karma vergilendirme yöntemini uygularlar. Yani gümrükten geçişinin toplam maliyeti her ülkenin gümrük kanunlarına bağlıdır. Bu bakımdan ne kadar ülkeler arasında OGT konulsa da gümrük birliğine dahil bütün ülkelerde benzer kuralları yerleştirmek, formaliteleri uyumlaştırmak için belli bir çaba gerek ve şarttır.

Nitekim Avrupa Birliğinde de OGT ye uyum için ve ülkeler, firmalar ve yurttaşlar arasında farklı uygulamaları önlemek için yasal düzenlemelerin uy-

umlaştırılması gerekmiştir. Zira bu Roma Anlaşması'nın fark gözetimine karşı hükümlerini yerine getirmek bakımından da zorunlu olmuştur. Çünkü sonuçta Avrupa Birliği'nin de amacı ekonomik birimleri arasında fark yaratan işlemleri, ticari yolsuzlukları ortadan kaldırmak ve dengeli bir rekabet düzenine ulaşmaktır.

Bir bölge içinde ticaretin serbestleştirilmesi elbette ki sözkonusu ülkelerde birtakım etkiler de yaratacaktır. Gümrük birliğinin yaratacağı bu etkileri " statik etkiler" ve " dinamik etkiler"olarak iki grupta sınıflandırmak mümkündür.

Gümrük birliklerinin bir bölgedeki ticaret engellerini kaldırması sonucunda; bölgeyi oluşturan ülkeler arasındaki dış ticaret hacmi genişlerken (ticaret yaratıcı etki), bölge dışı ülkelere OGT uygulanması bu ülkelerle olan dış ticaret hacmini azaltır (ticareti saptırıcı etki). Ticaret yaratıcı etkinin ticaret saptırıcı etkiden büyük olması doğal olarak dünya refahını arttıracaktır.

Liberasyonun sağlanmasıyla; bir mal bölge içinde hangi ülkede en ucuza üretiliyorsa, o ülkeden alınacaktır. Böylece kaynak dağılımı iyileşecek ve ekonomik refah artacaktır.

Bir diğer statik etki olarak ithalatta engellerin kaldırılmasıyla malların fiyatlarının ucuzlaması ve tüketimin artması, bununla beraber bölgedeki ticaretin de hareketlenmesi sağlanmış olacaktır. Böylece üretimin kalite düzeyi de yükselecektir.

Ancak gümrük birlikleri bölge içinde etkin kaynak dağılımını sağlarken, dışarıya karşı uygulanan OGT nedeniyle uluslararası düzende kaynak dağılımını bozabilmektedir. Ticareti saptırıcı yöndeki bu etki doğal olarak dünya refahını düşürücü rol oynayacaktır.

Yukarıda sözü edilen statik etkilerden yola çıkılarak varılabilecek bazı doğal sonuçlar da olacaktır. Bunlardan ilki; bir malın dünyadaki en etkin üreticisinin gümrük birliğini oluşturan ülkelerden biri olması durumunda ülkeler arasında ticaret saptırıcı etki yaşanmayacak olmasıdır. Bunun yanında bir mal gümrük birliğinin kurulmasından sonra üretilmeye başlandıysa ticaret saptırıcı ve yaratıcı etkiler zaten yaşanmayacaktır. Gümrük birliğine üye ülkeler arasındaki mesafe arttıkça, ulaştırma giderleri de artacağından, elde edilecek faydalar azalacaktır. Ayrıca gümrük birliğinden önce uygulanan gümrük vergileri ne kadar yüksekse, gümrük birliğinden sonra o kadar fazla ticaret arttırıcı etki yaratılmış olunur. Gümrük birliklerine üye ülkelerin ekonomik yapıları da, gümrük birliğinden sonra refah artışını etkileyecektir. Nitekim aynı yapıda endüstrilere sahip ülkeler arasında meydana gelecek rekabet dolayısıyla fiyatlar genel seviyesinde oluşabilecek düşüşler, toplumun refahını arttıracaktır.

Gümrük birlikleri, yarattıkları statik etkilerin yanında birtakım dinamik etkilere de neden olurlar. Bu etkiler aşağıda özetlenmiştir.

Dinamik etkilerin ilki; ülke pazarlarının dış rekabete açılması nedeniyle, ancak bu yoğun rekabete dayanabilen firmaların yaşayabilecek olmasıdır. Dolayısıyla etkin çalışmayan isletmeler pazardan birer birer silinecektir. Bunun yanında tekel ve oligopol piyasalar yerlerini hemen hemen tam rekabet düzenine bırakacaklardır.

İkinci bir dinamik etki; pazarların genişlemesi sonucunda ölçek ekonomilerinin doğması olacaktır. Büyük bir pazarda çalışılması nedeniyle; hem yüksek teknoloji ürünleri kullanarak, hem de her departmanda uzman kadrolara yer vererek maliyet avantajları sağlanabilecektir.Bu bağlamda gümrük birliklerinden en büyük faydayı, gümrük birliğine gidilmeden önce piyasası çok dar olan ülkeler sağlamış olacaktır.

Dışsal ekonomiler de bir diğer dinamik etkidir. yeni teknolojilerin kullanımı ve yeni sektörlerin kurulmasının yanında, daha önce bazı alanlarda firmanın vermek zorunda kaldığı eğitimleri, eğitim kurumlarının vermeye başlaması da yetişmiş eleman eksikliğini giderecek ve dolayısıyla maliyetleri düşürücü etki yapacaktır.

Teknolojik gelişim sayesinde büyük miktarlarda üretim yapılarak büyük pazarlarda rekabet edebilecek ve bu sayede ülkeler de teknolojik alanda ilerleme sağlayacaklardır.

Kaynakların etkin kullanımı sayesinde milli gelir de artacak ve istikrarlı bir piyasa oluşacaktır. Bu sayede yabancı sermaye için ülkenin çekiciliği de arttırılmış olacaktır.

Avrupa'da gümrük birliği ve Avrupa'nın bütünleşme süreci bakımından önemini belirtmek yönünden aşağıdaki noktalara değinmek yararlı olacaktır.

Avrupa Birliği'nin temeli; Roma Anlaşması'yla ilk etapta gümrük birliğinin gerçekleştirilmesine, daha sonra diğer ortak pazar şartlarını sağlamaya yönelik olarak atılmıştır. Zira birliğin bir ortak pazar haline gelmesini sağlayacak ortak ticari politika, ortak tarım politikası, parasal birlik ve benzeri konular üzerinde tartışmanın, gümrük birliği kurulmadan önce hiçbir anlamı olmayacağı anlaşılmıştır.

Roma Anlaşması imzalanır ve topluluk kurulurken, üye devletler; mal, sermaye, düşünce ve kişilerin serbestçe hareket edebileceği bir devletler grubu kurmak istemişlerdir. Bu devletler yalnız ekonomik bütünleşmeyi yeterli görmemişler, kendi aralarında politik bir birlik oluşturmak için de uygun bir çözüm aramışlardır. Bu sayede Avrupa'daki savaşların da artık bitebileceğini düşünmüşlerdir.

Nitekim Avrupa Topluluğu'nu oluşturan devletler, Avrupa Tek Senet'iyle aralarındaki ekonomik birliği artık tamamen oluşturduklarına, artık amaçlarının politik birliği sağlamak yolunda çalışmalar yapmak olduğuna kanaat getirmişler, ve yazılı olmasa da sözlü bir centilmenlik anlaşmasıyla Topluluğun adındaki "ekonomik" sözcüğünü çıkararak "Avrupa Ekonomik Topluluğu" ndan, "Avrupa Topluluğu" na çevirmişlerdir. Maastricht'ten sonra bu isim de Avrupa Birliği olarak değişmiştir ve bu şekilde kullanılmaktadır.

Avrupa Birliği'nde gümrük birliğinin sağlanmış olması, birliğin diğer alanlarda bütünleşme çabalarını büyük ölçüde teşvik etmiş ve hızlandırmıştır. Bu sayede Birlik'te yeni düşünce sistemleri gelişmiş, üye devletlerin ekonomilerinde bir ferahlama olmuş ve pazarlar daha fazla dışa açılma olanağı bulmuştur.

Birlik'te alınan kararlar artık ulusal çerçevede değil uluslararası pazarlar düzeyinde alınmaktadır. Bu bakımdan; bu aşamadan sonra bu pazarlardan çıkmak, üye devletler için hiç de cazip olmayacaktır.

OGT nin uygulanması ise ilgili konularda (örneğin GATT görüşmelerinde), hem üçüncü ülkelere, hem de kuruluşlara karşı topluluğun pazarlık gücünü arttırmaktadır. Pek çok ülkenin Avrupa Birliği nezdinde diplomatik temsilcilik açmış olması da; Avrupa topluluğu'nun politik birliğini sağlayıp "Avrupa Birleşik Devletleri" olma yolunda büyük bir ekonomik-politik güç olduğunun bir göstergesidir.

2. TÜRKİYE İLE AVRUPA BİRLİĞİ ARASINDAKİ GÜMRÜK BİRLİĞİ

Türkiye Avrupa Ekonomik Topluluğu ile 12 Eylül 1963'de Ankara Anlaşması'nı, 23 Kasım 1970'de Katma Protokol'ü imzalamıştır ve bu anlaşmalar sırasıyla 12 Şubat 1964 ve 1 Ocak 1973 tarihlerinde yürürlüğe girmişlerdir.

Ankara Anlaşması Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ortaklığın temelini atan anlaşmadır. Bu anlaşmanın amacı; anlaşmanın ikinci maddesine göre: "Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının çalıştırılma seviyesinin ve yaşama şartlarının yükseltilmesini sağlama gereğini tümüyle gözönünde bulundurarak, taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektir". Anlaşmada ayrıca bu amaçları gerçekleştirmek için bir gümrük birliğinin tesis edileceği belirtilmekte ve bunun için hazırlık dönemi, geçiş dönemi ve son dönemi kapsayacak bir takvim öngörülmektedir.

Katma Protokol' ise Avrupa Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilerde "Geçiş Dönemi" ni başlatmıştır. Katma Protokol'ün birinci maddesine göre; "Ankara Anlaşması'nın dördüncü maddesinde belirtilen geçiş döneminin gerçekleşme şartları, usulleri, sıra ve süreleri bu protokol ile tesbit edil-

miştir. Katma Protokol ile Avrupa Birliği Türkiye'den gelen sanayi ürünleri üzerindeki gümrük vergilerini (tarıma dayalı sanayi ürünleri hariç) kaldırmıştır. Buna karşılık Türkiye de Birlik malları üzerindeki gümrük vergileri ve vergi, resim ve harçları sıfıra indirecektir ve ithalata yeni vergiler koymayacaktır. Bu indirimler protokolde herbiri için hazırlanan listelere göre, bazı mallarda oniki yılda, bazılarında ise yirmi iki yılda yapılacaktır. Ayrıca yine protokole göre Türkiye, Birliğin dış dünyaya karşı uyguladığı OGT'ye de uyum sağlayacaktır.

Ankara Anlaşması'na göre son dönem geçiş döneminin tamamlanmasından sonra başlayacaktır. Geçiş dönemi ise 1995 yılı başında sona ermiş olacak, dolayısıyla bu tarihte Birlik'le aramızda "Gümrük Birliği" sağlanmış olacaktır.

Katma Protokol malların serbest dolaşımı, kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı, ekonomik politikaların yaklaştırılması ve genel ve son hükümler olmak üzere dört ana kısımdan oluşmaktadır.

İlk kısım malların serbest dolaşımıyla ilgili hükümleri içerir. Burada mallar ile kastedilen Türkiye ve Avrupa Birliği'nde (AB) üretilen tüm mallar ile Türkiye ve AB'de serbest dolaşım durumunda bulunan üçüncü ülke çıkışlı mallardır. Bunun yanında bu kapsama; Türkiye ve AB'de üretilip, üretimine üçüncü ülkelerden ithal edilmiş serbest dolaşım durumunda bulunmayan maddelerin girdiği mallar da dahildir.

Birinci kısımın birinci bölümü "gümrük birliği" ile ilgilidir. Bu bölümde önce "Türkiye ile Topluluk arsındaki Gümrük Vergilerinin Kaldırılması"na ilişkin kesim yer alır. Bu kesimdeki ilk hüküm; tarafların aralarındaki ithalat ve ihracata yeni gümrük vergilerini ya da eş etkili vergi ya da resimler koymayacakları ve bu türden mevcut vergileri arttırmayacakları hükmüdür. Ayrıca buna ek olarak Türkiye ile AB arsında halen uygulanmakta olan, sözü edilen türde vergiler aşamalı olarak kaldırılacaktır.

"Topluluk, bu protokolün yürürlüğe girişinde, Türkiye çıkışı ithalata uyguladığı gümrük vergileri ile eş etkili vergi veya resimleri kaldırır" (İKV,1981: 35).

Türkiye ise ilk indirimi protokolün yürürlüğe girişinde uygulayacaktır. İkinci ve üçüncü indirimler, üç ve beş yıl sonra yapılacak, bundan sonraki indirimler de her yıl uygulanacaktır.İndirim her defasında ilk vergi tutarı üzerinden %10 azaltılacak şekilde yapılacak, böylece 12 yıl sonunda vergiler sıfırlanmış olacaktır.

Türkiye bazı maddeler için (üç sayılı ekte yer alan maddeler) AB'ne uyguladığı vergileri yirmiiki yıllık bir dönemde sıfırlayacaktır. Buna göre indirimler; protokol yürürlüğe girdiğinde %5, üçüncü yılda %5, altıncı yılda %5, onuncu yılda %5 ve oniki, onüç, onbeş, onyedi, onsekiz, yirmi, yirmibir ve yirmiikinci yıllarda %10 oranlarında yapılacaktır.

Türkiye; Protokol yürürlüğe girdikten sonraki ilk sekiz yıl içinde, kurulan yeni bir endüstriyi korumak amacıyla üç no'lu ekte gerekli gördüğü değişiklikleri yapabilir. Ancak sözkonusu değişiklik AB çıkışlı ithalatın %10 değerini aşamayacaktır.

Taraflar birbirlerine bildirmek suretiyle; ekonomik durumlarının gerektirmesi durumunda, gümrük vergilerini tamamen ya da öngörülenden daha hızlı bir biçimde kaldırabileceklerdir. Bunun yanında Türkiye üçüncü bir ülkeye karşı gümrük ve eş etkili diğer vergilerini, Topluluğa karşı öngördüğünden daha hızlı bir biçimde kaldırıyorsa; aynı sıra ve süre Topluluk için de uygulanacaktır.

Ayrıca taraflar protokolün yürürlüğe girmesinden en geç dört yıl sonra ihracata uyguladıkları gümrük ve eş etkili vergileri kaldıracaklardır.

Birinci bölümün ikinci kesiminde ise "Ortak Gümrük Tarifesinin Türkiye Tarafından Kabulü"ile ilgili hükümler yeralır. Türkiye'nin üçüncü ülkelere karşı uyguladığı vergiler, Türkiye ile Topluluk arasındaki vergilerin sıfırlanması ile ilgili aşamalara paralel olarak, Topluluğun Ortak Gümrük Tarifesine aşamalı olarak uydurulacaktır. Benzer olarak Türkiye Protokolün üç no'lu ekinde yer alan maddeler için Ortak Gümrük Tarifesine uyumu yirmiiki yılda gerçekleştirecektir.

Türkiye gerekli bazı durumlarda Ortaklık Konseyi'ne danışmak suretiyle OGT'ye uyumu yirmiikinci yıla ve ötesine de erteleyebilecektir (1967 yılı toplam ithalatının %5 ini aşmamak üzere). Ancak bununla beraber sözkonusu ertelemeler ortaklık içinde malların serbest dolaşımını bozmayacak şekilde yapılacaktır.

Ayrıca OGT'ye uyumdan dolayı Türkiye'nin ikili ilişkilerinde aksamalar olursa Türkiye Ortaklık Konseyi'nin ön izni ile gerekli önlemleri alabilecektir.

Katma Protokol'ün Birinci kısmının ikinci bölümü "Taraflar Arasındaki Miktar Kısıtlamalarının Kaldırılması" ile ilgili hükümleri kapsamaktadır. Buna göre Türkiye ve AB arasındaki ithalat miktar kısıtlamaları ve eş etkili bütün tedbirler kaldırılacaktır. Bu bölümün diğer maddeleri miktar kısıtlamaları ve eş etkili önlemlerin kaldırılması ile ilgili hususları düzenlemektedir. Katma Protokol'e göre miktar kısıtlamaları da en geç yirmiiki yıl sonunda tamamen kaldırılmış olacaktır.

Katma Protokol'ün birinci kısmının "Tarım" la ilgili bölümünde Ortak Tarım Politikası'na uyumla ilgili hükümler yer almaktadır.

Anlaşmanın 33. maddesine göre: "Yirmiiki yıllık dönem içinde Türkiye, tarım ürünlerinin Türkiye ile Topluluk arasindaki serbest dolaşımı için Türkiye'de uygulanması gerekli ortak tarım politikası tedbirlerini bu dönemin

sonunda alabilmek amacıyla, kendi tarım politikasının uyumu yoluna gider." (İKV, 1981: 44).

Anlaşmanın bu bölümündeki diğer maddeler tarım politikasına uyum takvimi konusundaki hususları düzenlemektedir.

Katma Protokol ile ilgili olarak; bu bölümde ağırlıklı olarak malların serbest dolaşımı ve gümrük birliğinden bahsedilmiştir. Protokol'deki diğer konulardan ise, makalenin konusunun gümrük birliğiyle daha yakından ilgili olması bakımından sınırlı olarak bahsedilecektir.

Katma Protokol'ün ikinci ana kısmı "Kişilerin ve Hizmetlerin Dolaşımı" ile ilgilidir. Buna göre Topluluk ile Türkiye arasında, işçiler, anlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonraki onikinci yıl ile yirmiikinci yıl arasında kademeli olarak serbest dolaşabileceklerdir. Ayrıca taraflar yerleşme hakkı ile hizmet edimine yeni kısıtlar koymayacaklar, mevcut kısıtlamalarını da aşamalı olarak kaldıracaklardır.

Topluluk Roma Anlaşması'nın ulaştırma ile ilgili hükümlerini, Türkiye şartlarına uyacak şekilde Türkiye'ye de yayacaktır.

Bu bölüm kişilerin serbest dolaşımı, yerleşme hakkı, hizmetler ve ulaştırma ile ilgili hususları da düzenlemektedir.

Katma Protokol'ün üçüncü kısmında Ekonomi politikalarının yaklaştırılması amacıyla rekabet, vergileme ve diğer mevzuatın uyumlaştırılması ile ekonomi politikalarının ve ticari politikaların uymlaştırılması konusundaki hükümler yer almaktadır.

Katma Protokol'ün "Genel ve Son Hükümler" adlı son kısmında ise, anlaşmanın isleyişi ve işleyişinde karşılaşılacak problemlerle ilgili hükümler yer almaktadır.

Katma Protokol; ek olarak altı ek bölüm içermektedir. Bu ekler yukarıda sözü edilen oniki yıllık ve yirmiiki yıllık indirim takvimlerine konu olacak madde listelerinin ayrıntılı olarak verilmiş olduğu listelerdir. Bu ekler ayrıca indirimlerle ilgili bazı uygulamalara açıklık getiren ve bazı istisnai madde gruplarıyla ilgili indirim takvimlerini düzenleyen hükümleri de kapsamaktadır.

Oniki yıllık liste; Türkiye'nin üretiminde avantajlı olduğu madde grupları ile nispeten gelişmiş sektörlerimizde üretilebilecek madde gruplarını içerir. Zira bu maddelerde vergilerin oniki yıl sonunda sıfırlanması Türkiye için bir dezavantaj olmayacaktır, çünkü Türkiye bu alanlarlarda rekabet gücüne sahiptir.

Yirmiiki yıllık listede ise Türkiye'nin henüz yeterince gelişmemiş, rekabet gücü olmayan, zayıf sektörlerinde üretilen madddeler yer alır. Dolayısıyla bu maddeler yirmiikinci yılın sonuna kadar gümrük vergisi alınarak ithal edileceğinden Türkiye'nin bu sektörleri korunmuş olacak ve bu süre içinde gelişecektir.

Katma Protokol'ün ve dolayısıyla geçiş döneminin amacı kısaca şöyle özetlenebilir: "Türkiye ile AB arasında sanayi malları üzerinde gümrük birliğini gerçekleştirmek, bunun için de sözkonusu malların gümrük vergi ve resim ve harçlarını sıfıra indirmek, tarife dışındaki miktar kısıtlamalarını kaldırmak ve ortak dış tarife dışındaki miktar kısıtlamalarını kaldırmak ve ortak dış tarifeyi uygulamaktır. "(SEYİDOĞLU, 1993: 479).

AB 1973 yılının başında İngiltere, Danimarka ve İrlanda'nın katılmasıyla daha da genişlemiştir. Ancak Türkiye bu genişlemeyi pek olumlu karşılamamıştır. Çünkü ortaklık anlaşması ve Katma Protokol ile AB'nin kurucusu altı ülkeye verilen ödünler, şimdi bu üç yeni ülke de AB'nin tam üyesi olduklarından, bu ülkelere de verilmek zorunda kalınacaktır.

Tamamlayıcı Protokol bu üç yeni ülke ile Türkiye arasındaki ilişkileri düzenlemek üzere hazırlanmıştır. AB üyeleri Tamamlayıcı Protokol'ü 1977 yılına kadar onaylamışlardır.Ancak Türkiye vereceği ödünlerin yaratacağı aleyhte durumları geciktirmek için; Tamamlayıcı Protokol'ün TBMM'ye sunulmasını sürekli ertelemiştir. Ama Protokol sonunda 11 Ağustos 1982'de onaylanmış ve sonra yürürlüğe girmiştir.

3. GÜMRÜK BİRLİĞİ VE 1995 YILI BEKLENTİLERİ

Türkiye Ankara anlaşması ile başlayıp katma Protokol ile sürdürdüğü, AB'yle olan ilişkilerinde, geçiş döneminin sonuna yaklaşmaktadır. Her ne kadar Türkiye'de, anlaşmalarda gümrük birliğine geçiş tarihi olarak 1995 yılından bahsedilmekte, dolayısıyla bu tarihin 1995 yılı sonuna kadar uzatılabileceği anlamına geldiği savunulmakta ise de; AB bu tarihin net olarak 1 Ocak 1995 olduğunu, bu süreyi yıl sonuna kadar uzatmanın mümkün olmadığını, 1 Ocak'ta gümrük birliği gerçekleşmezse doğal olarak kotaların da kalkmayacağını ifade etmektedir.

Gümrük birliği her durumda, en geç 1995 yılı sonunda gerçekleştirilecektir. Katma Protokol'de 12 yıllık listeden kaynaklanan sorumluluklar taraflarca zaten bu listenin vadesi bitiminde yerine getirilmiştir. Dolayısıyla 1995 yılıyla ilgili beklentiler 22 yıllık listeden kaynaklanmaktadır.

3.1. Ekonomik Beklentiler

3.1.1. Tarım

Dünya'da her dönemde özellikle tarım ürünleri koruma önlemleriyle korunmuştur. Bunun nedeni tarım ürünlerinin gerek beslenme gereksinimleri açısından, gerekse dünyadaki kriz dönemlerinde bu ürünlerin hayati stratejik öneme sahip olmasındandır.

Dünya ticaretinin serbestleştirilmesi amacıyla yıllardır sürdürülen GATT görüşmelerinde de, hemen hemen diğer bütün ürünlerin ticareti serbestleştirilirken tarım ürünlerine istisna getirilmiştir. Nitekim son GATT görüşmelerinde de çıkmazı tarım ürünleri istisnasının kaldırılmasıyla ilgili problemler oluşturmuştur.

AB'de de tarım ürünleri sıkı bir biçimde korunmaktadır. Bu konuda AB'nin Ortak Tarım Politikası liberasyon ve dolayısıyla gümrük birliği karşısında bir engel oluşturmaktadır.

Ortak Tarım Politikasının amacı; tarımsal prodüktiviteyi arttırmak, tarımsal nüfusun yaşam düzeyini yükseltmek, pazarları istikrara kavuşturmak, mal ticaretini güvence altına almak, malların uygun fiyatlarla tüketicilere sunulması olarak özetlenebilir.

AB bu amaçların gerçekleştirilmesini sağlamak için aşırı fiyat dalgalanmalarına karşı, tarım piyasasını Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu'yla korumaktadır. Bu fonun amacı tarım ürünlerinde AB fiyatlarıyla Dünya fiyatları arasında oluşan (pozitif ya da negatif) farkı finanse ederek tarım ürünlerini dışa karşı korumaktır.

Katma Protokol'ün 33. maddesine göre; Türkiye, tarım ürünlerinin AB'yle Türkiye arasında serbest dolaşımı için tarım politikasının uyumuna gidecektir. 34. maddeye göre ise Ortaklık Konseyi yirmiiki yıllık dönemin sonunda serbest dolaşımın sağlanması için gerekli hükümleri belirleyecektir. Bu hükümler belirlenene kadar taraflar birbirlerine tarım ürünleri için genişliği ve yöntemleri Ortaklık Konseyi tarafından tesbit edilecek tercihli bir rejim tanıyacaklardır. Geçiş döneminin başından itibaren uygulanacak rejim ise altı sayılı ekte belirlenmiştir.

Türkiye; Katma Protokol'ün yukarıda sözü edilen maddelerine atfen, AB pazarına girişte ek ödünler istemektedir. Ancak AB Türkiye ile bu alanda işbirliğinin geliştirilebilmesi için Türkiye'deki bitki ve hayvan sağlığına ilişkin hükümlerin AB mevzuatıyla uymlaştırılmasını istemiştir. Bunun yanında Türkiye'ye; tarım ürünlerinden aldığı ihracat vergisi ve yine bu ürünlere uyguladığı sübvansiyonları da kaldırması gerektiği söylenmektedir. Buradan da anlaşıldığı gibi her iki taraf da tarım ürünlerinde birbirlerine karşı ödün vermek istememektedirler.

Gerçekten de bu bölümün sonundaki tablolardan Tablo 3.1.'de görüldüğü gibi tarım sektöründe, özellikle hayvancılığa olmak üzere, 1980-1990 yılları arasında, gittikçe artan sayıda teşvik belgesi verilmiş, ancak bu tarihten sonra bu teşviklerin sayısı azaltılmıştır. 1990 yılında tarım sektörüne verilen toplam teşvik belgesi sayısı 1019 iken, bu sayı 1991 de 142 ye 1992'de de 19'a düşmüştür. Bu gidiş; 1995 yılınna kadar tarım sektörüne verilen teşviklerin kaldırılacağı yönünde bir izlenim vermektedir.

Tarım ürünlerinde 12 yıllık sürenin dolmasından sonra gümrük vergilerinin sıfırlandığı düşünülürse, 1990 yılına kadar bu sektöre verilen teşviklerin fazla olmasının, Katma Protokol esaslarına aykırı olduğu söylenebilir. Ancak günümüze kadar Topluluk içinde en yoğun teşvik uygulanan sektörün tarım sektörü olduğu düşünülürse, Türkiye'de verilen teşviklerin çok da fazla olmadığı anlaşılacaktır. 1995 yılından sonra bu teşviklerin tamamen kaldırılmış olması da Türkiye için çok büyük bir dezavantaj olmayacaktır, zira Topluluk çok büyük bir tarım ihracatçısı değildir ve Türkiye de bu alanda kendi kendine yeterli bir ülkedir.

Ancak Topluluk gümrük birliğinin sağlanmasından sonra da muhtemelen tarım ürünleri alanındaki korumacılığını devam ettirmek isteyecektir. Bu yüzden Türkiye'nin tarım ürünlerini tarife dışı engeller yoluyla, örneğin buğdayımızın Topluluk sağlık standartlarına uymadığını söyleyerek almayabilecektir. Zira Yunanistan, Portekiz ve İspanya'nın tam üyeliklerinden sonra Topluluk tarım ürünleri ihtiyacını büyük ölçüde bu ülkelerden temin etmektedir

Türkiye'nin son ithalat rejiminde bazı tarım ürünlerinin ithalatına izin verilmiştir. Ancak yurt içinde düşük fiyatla satılan bu ithal tarım ürünleri yerli üreticilerin rekabet şansını oldukça azaltmaktadır. Bunun son örneği Akdeniz Bölgesi'ndeki yerli muz üreticilerinde yaşanmıştır. Yurt dışından ithal edilen ucuz fiyatlı ürünlerle rekabet edemeyen bu yerli üreticiler, sonunda muz ağaçlarını sökerek başka ürünler üretmeye başlamışlardır. Aynı durum yakında karpuz üreticileri için de sözkonusu olabilecektir. Zira yeni ithalat rejimiyle karpuz ithalatına da izin verilmiştir. Bu bakımdan yerli tarım üreticilerini korumak amacıyla Türkiye de AB'nin uyguladığı türden tarife dışı engeller uygulayarak ülke çıkarlarını korumalıdır. Aksi takdirde Türkiye tarım alanında kendi kendine yeterliliğini yitirebilecektir.

3.1.2. Sanayi

Gümrük birliğinin gerçekleşmesinden sonra olabileceklerle ilgili üzerinde en çok spekülasyon yapılan alan sanayidir. Zira sanayicilerimizin büyük bölümü Avrupa Topluluğu'nun kırıcı rekabet ortamından çekinmekte ve pazardan silinebileceklerini düşünmektedirler.

Sanayi alanında; üzerinde en çok konuşulup tartışılan dört sektör vardır. Bunlar: tekstil, otomotiv elektronik ve demir-çelik sektörleridir.

Tekstil sektöründe öncelikle söylenmesi gereken; AB'nin şu anda kaldırılmış olması gereken kotaları halen uygulamakta olduğudur. Tekstilalanında, bugünkü en büyük sorunu bu kotalar oluşturmaktadır.

Gümrük birliği sağlandığında AB'nin bu kotaları kaldırması için hiçbir engel kalmamış olacaktır, daha doğrusu AB bu kotaları 1995'de kaldırmakla yükümlüdür. Tekstil alanında tam serbestlik sağlandığında Türk tekstil sektörünün önüne, 350 milyon nüfuslu bir Avrupa pazarı serilmiş olacaktır. Bu pazar ideal şartlarda Türkiye ekonomisi için olağanüstü bir gelir sağlayabilecektir.

Türkiye zaten öteden beri tekstil alanında Avrupa'ya göre karşılaştırmalı üstünlüklere sahiptir. Bunun yanında Tablo 3.1. den de görülebileceği gibi 1980-1990 yılları arasında tekstil sektörüne gittikçe artan miktarlarda teşvik belgesi verilmiş ve dolayısıyla bu sektör yoğun bir şekilde desteklenmiştir. Bu da tekstil alanındaki üstünlüğümüzün ikinci bir nedenini oluşturmaktadır. Ancak tekstil sektöründe gümrük vergileri sıfırlandıktan sonra da 1990 yılına kadar verilmeye devam edilen bu teşvikler de esasen Katma Protokol esaslarına ters bir durum yaratmaktadır, çünkü bu teşvikler bu sektörde Türkiye'nin hala korumacılığı sürdürdüğü anlamına gelmektedir.

Gümrük birliği sağlandıktan sonra tekstil ürünlerimiz sözü edilen yoğun rekabetten olumsuz etkilenmeyeceklerdir. Bilakis Türkiye bu alanda kendisine, Avrupa pazarında üst sıralarda bir yer edinebilecektir. Ancak bu arada Türk tekstil sanayisinin eski teknoloji ile çalıştığı unutulmamalıdır.

Ancak AB'nin; pazarını Türk tekstil sektörünün rekabetine karşı korumak icin tarife dışı engellerden yararlanabileceği gözardı edilmemelidir.

Türkiye eğer 1995 yılı başında gümrük birliğine geçemezse ve bu sektöre yoğun teşvik vermeye devam ederse, AB tekstil sektöründe halen kaldırmadığı kotaları, Türkiye'ye karşı koz olarak kullanabilecek ve bu şekilde bir baskı unsuru oluşturabilecektir.

Dolayısıyla yine de şu söylenebilir ki; gümrük birliğine en hazır sektörümüz tekstil sektörüdür.

Otomotiv sektörüne mensup kuruluşlar ise, gümrük birliği şu andaki şartlarla sağlandığı takdirde; otomotiv sektörünün ve dolayısıyla otomotiv yan sanayinin de çökeceğini ileri sürmektedirler. Buna neden olarak da elektrik, su ve işçiliğin Türkiye'de çok pahalı olduğunu öne sürmektedirler. Bu sektör mensupları sözü edilen dezavantajların bertaraf edilmesine kadar, 1995'den sonra da bir geçiş dönemi istemektedirler.

Otomotiv sektörünün sözünü ettiği elektrik ve su maliyetleri Türkiye'de gerçekten Avrupa'ya oranla yüksektir. Dolayısıyla bu maliyetlerin (yani elektrik ve su fiyatlarının) düşürülmesi, sadece otomotiv sektörü açısından değil, diğer tüm sektörler açısından da elbette avantajlı olacaktır. Bu bir avantaj yaratmasa bile en azından Avrupa ile bu konuda aynı seviyeye gelmemizi sağlayabilecektir.

Otomotiv sektörünün endişeleri; gümrük vergilerinin kalkması durumunda, Avrupa malı otomobillerin yerli otomobillere göre çok düşük fiyatla Türkiye'de satılacak olması varsayımı altında, yerindedir.

Ancak Türkiye'de otomobile karşı bitmeyen ve tersine gittikçe artan bir talep vardır. Dolayısıyla Avrupa'lı otomobil üreticileri gümrük birliği sağlandıktan sonra da fiyatlarını en azından ilk aşamada eski düzeyin çok altına indirmeyeceklerdir. Bu şekilde pazarın kaymağını alma yönlü bir stratejiyi uygulamak için bazı yerli otomobil üreticileriyle gizli fiyat anlaşmaları da yapabileceklerdir. Bunun yanında otomobil fiyatlarının düşme değil, artma gösterebileceğini kanıtlayan diğer bir faktör de entegrasyon sürecinde vergilerin uyumlaştırıması sonucu bunun fiyatlara yansıyacağı hususudur.

Ayrıca yine Tablo 3.1. den görülebileceği gibi 1980-1990 arasında otomotiv sektörü de en çok teşvik edilmiş sektörlerdendir. bu da otomotiv sektörünün diğer sektörlerimize göre daha avantajlı bir konuma geldiklerini göstermektedir. Ancak otomotiv sektörü ile ilgili ürünler 22 yıllık listede bulunmaktadır ve bu sektöre verilen teşvikler de 1989 yılından sonra bir azalma trendi göstermeye başlamıştır. Bu da 1995 yılına kadar bu sektördeki korumacılık önlemlerinin aşamalı olarak tamamen kaldırılabileceğini göstermektedir.

Dolayısıyla otomotiv sektörü yıkılmayacaktır ve bu sektör için endişelenmeye gerek yoktur. Buna bağlı olarak gümruk birligi otomotiv yan sanayi ile ilgili bir problem de yaratmayacaktır.

Elektronik sanayiinde Avrupa Türkiye'ye göre gerek teknoloji gerekse maliyet bakımından üstün durumdadır. Bu daha çok elektronik sanayiinin çok hızlı ilerlemesinden ve teknolojik yeniliklere Turkiye'nin aynı hızda ayak uydurmamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Avrupa bu alanda Türkiye nin karşısında oldukça büyük bir rekabetçi güç durumundadır.

Türkiye'de araştırma-geliştirme faaliyetleri de yetersiz olduğundan, Türkiye bu alanda büyük ölçüde dışa bağlı, montaj endüstrileriyle rekabet etmektedir.

Öte yandan Tablo 3.1. den görüldüğü gibi elektronik alanında verilen teşvikler diğer sektörlere göre oldukça düşük seyretmiştir. Bu sektöre verilen teşvikler en yoğun olarak 1986 yılında verilmiştir ve bundan sonra da bir

düşüş trendi içine girmiştir. Bu düşüş 22 yıl sonunda teşviklerin tamamen kaldırılabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla bu sektörün maliyetleri Avrupa'ya göre yüksek kalmıştır. Bu alanda rekabet ise direkt olarak girdi maliyetlerinin düşürülmesiyle olabilecktir.

Diğer bir konu ise uzak doğudan Avrupa'ya ithal edilen ucuz elektronik malların Türkiye'ye gümrük birliğinden yararlanarak vergisiz sokulması durumunda Türk elektronik sanayiinin içine düşeceği zor durumdur.

Avrupa Topluluğu ile elktronik alanında rekabet etmek, gümrük birliğinden sonra ancak girdi maliyetlerinin düşürülmesine bağlı olabilecektir.

Türkiye'nin gelişmesine katkıda bulunan en önemli sektörlerden birisi demir-çelik sektörüdür. Dolayısıyla Türkiye bu sektörden ve getirilerinden vazgeçemez.

AB günümüzde Türk demir- çelik ürünlerine tarife dışı engeller uygulamaktadır. Gerçi Türkiye icin demir- çelik önemli bir sektördür ama AB'de demir-çelik üretim fazlası vardır ve bu anlamda uygulanan tarife dışı engeller normal sayılabilir. Hatta gümrük birliğinin gerçekleşmesinden sonra Avrupa'nın düşük maliyetli kendi ürünleriyle Türk pazarında yoğun rekabete girişeceği de söylenebilir.

Demir-çelik sektörü 1980-1990 yılları arasında (Tablo 3.1.) diğer sektörlere oranla çok az teşvik almıştır. 1989 yılından itibaren de bu sektöre verilen teşvikler de düşüş göstermeye başlamıştır. 22 yıl sonunda korumacı önlemler tamamen kaldırılabilecektir. Bu durumun da demir-çelik sektöründe maliyetlerimizi AB'ye göre arttırıcı etkisi gözardı edilmemelidir.

Gümrük birliğinden sonra AB'nin demir-çelik sektörü alanında Türkiye'ye göre daha yüksek rekabet gücüne sahip olabileceği söylenebilir.

Kimya sektörümüz de, başta ilaç sanayii olmak üzere AB'ye karşı rekabet gücü elde edebilir. Zira bu sektörümüze de 1980-1990 yılları arasında yoğun teşvikler verilmiştir. Bunun yanında Türkiye AB'nin mülkiyet haklarını düzenleyen patent anlaşmasına henüz uyum sağlamamıştır ve bu yüzden de bazı ürünlerde bu avantajını kullanarak rekabetçi güç durumuna gelmektedir. Türkiye özellikle ilaç sanayiinde patent uygulamasına geçiş için beş yıl ek süre gerektiğini söylemektedir. AB ise bu anlaşmanın geciktirilmesinin gümrük birliğini ertelemeye kadar sonuçlar doğurabileceğini söylemektedir.

Eğer Türkiye patentler konusunda AB ile uyum sağlamazsa; AB Türkiye'ye karşı korumacı önlemlerini sürdürebilecek ve gümrük birliğinin sağlanması durumunda bile kimya sanayi ürünlerinde tarife dışı engellerle bu korumasını idame ettirebilecektir.

Patent anlaşmalarına uyum sağlanması durumunda ise kimya sanayiinin maliyetlerinde bir artış olmasına rağmen, patente sahip olan firma pazarda tekeli eline geçirmiş olabilecektir.

Kimya sanayiinde verilen teşvikler ise yine 1989 yılından sonra azalmıştır. Bu da 22 yıl sonunda teşviklerin tamamen kaldırılabileceğini göstermektedir.

İmalat sektörü içinde yer alan diğer alanlardan; orman ürünleri, kağıt, deri ve kösele, lastik, cam, madeni eşya, demir dışı metaller, makina, elektrik makinaları ve seramik; yukarıda sözü edilen diğer imalat sektörü alanlarına göre daha az teşvik almışlardır ve 22 yıllık sürenin bitimine kadar bu alanlardaki gümrük vergileriyle beraber teşvikler de kaldırılacaktır.

Türkiye'de yıllar boyunca rekabetten soyutlanmış bir sanayileşme süreci yaşanmıştır. Bunu sağlayan da ithal ikamesi sanayileşme stratejisi olmuştur.Böylece bir sanayileşme stratejisinin sağladığı yüksek gümrük duvarları türk sanayisini dış rekabete karşı korumuştur. Ancak böylesine kapalı bir sanayi, teknolojik gelişmelerin ve yüksek kalitenin Türkiye'ye girmesini engellemiş, bu nedenle katma değerimiz düşük seviyelerde kalmıştır. Dolayısıyla Avrupa pazarında sanayimize rekabet gücü kazandırmamız için artık bu konularda yatırım yaparak, gelişme kaydetmemiz gerekmektedir.

Bu bölümün başında da söylendiği gibi, özel sektör zaman zaman gümrük birliğini istemediğini ifade etmektedir. Ancak artık bilinmelidir ki sanayimiz gümrük duvarlarına sığınarak reel bir gelişme kaydedemez. Ancak öte yandan Türk sanayisinin gümrük duvarlarına rağmen bu aşamalara çok zor ulaştığını da, sanayicilerin bu konulardaki yakınmalarını anlamak bakımından, not etmek gereklidir.

3.1.3. Hizmetler

Hizmetlerin dolaşımı konusu, Katma Protokol'ün ikinci kısmında "Kişilerin ve Hizmetlerin Dolaşımı" başlığı altında; 36. ila 42. maddeler arasında, düzenlenmiştir.

Anlaşmanın 36. maddesine göre işgücünün Türkiye ile AB arasında serbest dolaşımı 12. ve 22. yıllar arasında kademeli olarak gerçekleştirilecektir. Buna göre 1986 yılından itibaren Türk işçilerinin AB içinde serbest dolaşıma başlamış olmaları gerekmektedir. Ancak AB henüz buna izin vermeyerek Katma Protokol esaslarına aykırı davranmaktadır. Bunun yanında Türk'lere uygulanan vize uygulamaları da serbest dolaşımı büyük ölçüde engellemektedir.

Bu uygulamaya neden olarak Türkiye'deki hızlı nüfus artışı ve bunun sonucu olarak oluşan yüksek işsizlil oranı gösterilebilir. Kaba bir hesapla

Türkiye'de "doğum hızı bugün sıfırlansa 20 yıl hala işgücü artışı sürecektir" (ALOĞLU, 1993: 27). Bu bakımdan Türkiye işsizlik probleminin çözümü olarak AB'yi görmemeli ve bu sorunu Türkiye'de aşmaya çalışmalıdır.

Nitekim İspanya da tam üye olduğu halde, işsizlik oranı çok yüksek olduğundan, işgücünün serbest dolaşımı bu ülke vatandaşlarına da serbest bırakılmamıştır. Bu bakımdan gümrük birliği gerçekleştikten sonra da, kısa vadede, Türk işçilerinin AB'de serbest dolasabileceği iyimserliği gösterilmemelidir.

Hizmetlerin serbest dolaşımı konusunda ise Türkiye'de genelde, bankacılık ve sigortacılık konusunda örnekler görülmekte ve bunlar da ortak yatırımlar şeklinde olmaktadır.

Ancak hizmetlerin serbest dolaşımı ile ilgili olarak genellikle AB'de de Türkiye'de de uluslararası mevzuata bağlı olarak hareket edildiğinden bu konuda AB ile aramızda büyük bir anlaşmazlık sözkonusu değildir.

3.2. Gümrük Birliğinin Dış Ticaretimize Etkileri

Türkiye ile AB arsında yıllardır süregelen ekonomik ve politik bağlar, dış ticaretimizin büyük bölümünün AB üyesi ülkelerle olması sonucunu doğurmustur. "1992 yılı verilerine göre Türkiye'nin toplam ihracatının %51.6 sı Topluluk kaynaklıdır." (EREN, 1993: 21).

Türkiye AB ile entegrasyon sürecinde 1995 yılında yeni bir döneme girecektir. 1 Ocak 1995'de AB ile Türkiye arasında gümrük birliği uygulanmaya başlayacaktır.

Günümüze kadar Avrupa Birliği ile yoğun bir şekilde süregelen dış ticaretimizin yapısı, elbette ki gümrük birliğinden sonra da bir takım değişikliklere uğrayacaktır.

3.2.1. İhracat

1992 yılı verilerine göre Türkiye'nin toplam ihracatının %51.6 sı Topluluğa yönelik, toplam ithalatının %43.9 u ise Topluluk kaynaklıdır. Ülkemizin Topluluğa yaptığı ihracatın toplam ihracatımız içindeki payı 80'li yılların başlarındaki %30'luk seviyelerden 1990'lı yıllarla beraber %50 nin üzerindeki düzeyine ulaşmıştır. Buna paralel olarak Topluluğun Türkiye'nin dış ticaret hacmindeki payı da yükseliş kaydederek 1981'deki %31 lik seviyesinden 1992'de %44 lük orana erişmiştir.

Topluluğun artış kaydeden bu payına karşılık, Türkiye; Topluluğun ihracatı içinde, ülke payları bakımından 21. sırada yer almaktadır. Oysa 1990 yılında Türkiye 18. sırada yer almıştır. Türkiye Topluluğun ihracatı içinde ise 12. sıradan 10. sıraya yükselmiştir. Sıralama içindeki bu değişimler taraflar

arasındaki ticari dengenin Türkiye aleyhine geliştiğini göstermektedir (EREN, 1993: 21).

Gümrük birliği gerçekleştirildikten sonra Türkiye AB'ye olan ihracatını arttırma şansına sahip olacaktır. Çünkü AB ile aramızda tam bir liberasyon süreci başlayacaktır.

Eğer AB bütün kotaları ve diğer korumacı önlemleri kaldırırsa, örneğin tekstil alanında, AB'ye Türkiye'den yoğun bir ihracat olabilecektir. Ancak bunun tam tersine rekabet gücüne sahip olduğumuz alanlarda AB'nin tarife dışı engellerle, özellikle de standardizasyon ile ihtiyacımızı engellemesi olasıdır.

Bunun yanında AB'nin serbest ticaret anlaşması yapmış olduğu ülke ve topluluklar da, Türkiye için yeni pazarlar olabilecektir. Bu açıdan bakıldığında bu pazarlara girilmesiyle dış ticaret hacminde bir artış meydana gelebilecektir.

Türkiye'nin hammadesi dışarıdan ithal edilen ihraç ürünlerinin maliyetlerinde, gümrük birliğinden sonra bir düşüş meydana geleceğinden, bu ürünlerin uluslararası pazarlardaki ihracatı ya da en azından karlılığı artabilecektir.

Türkiye'nin AB'ye olan ihracatının faktör bileşimi (1984 verilerine göre) emek yoğun mallarda %93.8, sermaye yoğun mallarda ise %6.2 dir (Orta Doğu ülkelerine olan ihracatta bu oran sırasıyla %49.9 ve %50.2 dir) (ŞENSES, 1988: 32). Bu durum gözönüne alındığında, gümrük birliğinin sağlanması durumunda, ticaret akımları genişleyecektir ama bu akımlar endüstriler arası bir hal alacaktır. Yani bu demektir ki; Turkiye'nin ihracatı emek yoğun sektörler (tarım, tekstil gibi) etrafında yoğunlaşacak, AB'nin Türkiye'ye ihracatı ise sermaye yoğun sektörlerde artacaktır. Bu yönden karşılıklı ticaretimizin bir tamamlayıcılık iliskisi icerisinde yürüyeceği söylenebilir. AB'ye yapılan ihracatın artmasıyla başlayacak ilişkiler, bir süre sonra AB firmalarıyla yapılacak ortak pazarlama eylemlerine dönüşebilecek, bu yönüyle ihracatımızın artışı genel olarak ekonomik faaliyetlerde de bir canlanma yaratabilecektir.

Ancak burada unutulmaması gereken bir nokta; gümrük birliği gerçekleştikten sonra Türkiye'nin ihracatının ve dolayısıyla sanayisinin, kaynakların etkin dağılımının etkisiyle, emek yoğun sanayi kollarına kayacağıdır. Ancak Türkiye yıllardır kapalı bir ekonomi ve ithal ikamesi sanayileşme stratejileri sonucu üstün olduğu alanlarda değil, ara ve yatırım malları alanında üretim tabanını genişletmiştir. Dolayısıyla bu Türkiye için çelişkili bir durumdur.

Bu bakımdan ihracata yönelik olanların yanında, sanayi içinde ara ve yatırım mallarına yönelik değişimleri yapmak için ithal ikamesi ağılıklı alanlara da yönelinmelidir. Sanayide sermaye yoğun sektörlerde sağlanacak gelişme dış ticaret faktör bileşimimizi değiştirebilecektir. Bunun için bir öneri olarak bu alanlarda ürün çeşitlemesine gidilmesi önerilebilir.

Gümrük birliği gerçekleştikten sonra korumacı önlemler ve dolayısıyla teşvikler ile sübvansiyonlar da kaldırılacaktır. Dolayısıyla bu ihraç mallarımızın maliyetlerinde bir artışa neden olabilecektir. Bu tür sakıncalardan ve piyasadaki yoğun rekabetten korunmak için, ölçek ekonomilerinin önemli olduğu alanlarda küçük ölçekli firmalar kendi aralarında işbirliği yaparak pazardaki rekabetçi gücümüzü artırabilecekler ve dolayısıyla ihracatımızı da yükseltebileceklerdir.

Tarım sektöründe Türkiye kendi kendine yeterli bir ülkedir ancak ihracatımızın arttırılması bakımından bu sektörde verimliliğe önem verilmelidir.

Ancak AB'ye ihracatımızı geliştiririrken diğer ülke gruplarıyla olan ilişkilerimiz de ihmal edilmemelidir.

3.2.2. İthalat

Gümrük birliğine geçilmesiyle birlikte ithalat kıstlamaları tamamen kaldırılacağından genel olarak dış ticarette ve tabi ithalatımızda bir artış görülecektir.

Ortak Gümrük Tarifesinin uygulanmaya başlamasıyla; üçüncü ülkelere karşı uyguladığımız gümrük vergi oranı % 7-8 düzeylerine düşecektir (ki AB ortalaması böyledir) (ALOĞLU, 1993: 27). Bunun yanında AB'den her mal sıfır gümrükle ithal edilecektir. Bu yüzden gümrük vergisinden elde edilen gelirler çok azalacaktır.

Üçüncü ülkelerden gelecek mallarda düşük gümrük vergileriyle ithal edileceğinden dayanıklı tüketim malları alanında büyük bir ithalat patlaması olabilecektir. Zira Türk tüketicisinin ithal mallara karşı yoğun bir talebi vardır. Dolayısıyla AB'ye ihracatımızın ithalatımızı karşılama oranı düşecek ve sözü edilen durumun bunda büyük etkisi olacaktır.

Tabii bu durumda büyük rol oynayan diğer bir faktör de yıllardır yüksek koruma duvarları ardında, rakipsiz üretim yapan Türk sanayisinin ürettiği düşük kaliteli malların tüketicilerde yarattığı olumsuz etkilerdir. Bunun yanında sanayileşmiş ülkelerin bu alanda rekabet gücü yüksektir ve Türk tüketicilerinin bu konuda gelir esnekliği vardır.

Gümrük duvarlarının kalkması sonucunda Türkiye'nin petrol ithalatında bir değişiklik olmayacaktır. Zira, AB de Türkiye de bu konuda dışa bağımlıdırlar. Ancak üçüncü ülkelerden ithal edilen petrol ürünleri bundan sonra ortak gümrük tarifesine göre ithal edileceklerdir.

Türkiye tarım ürünleri konusunda kendi kendine yeterli bir ülkedir. Dolayısıyla tarım ürünleri ithalatımızda, ki bu zaten sınırlı bir miktardır, ucuz ithal ürünlere karşı yeterli koruma sağlandığında, bir artış olmayacaktır.

Gümrük birliğinin sağlanmasından sonra, şimdiye kadar olduğu gibi, sermaye ve beceri yoğun malların ithalatında bir artış olması kaçınılmazdır.

İhracat başlığı altında söylendiği gibi, ithalatta da rekabetçi güç elde etmek için, ölçek ekonomilerinin önemli olduğu sektörlerde, küçük ölçekli firmaların kendi aralarında birleşmeleri özendirilebilir.

İthalatımız ve ihracatımız konusunda şu söylenebilir ki; Türkiye'nin AB'ye yaptığı ihracat, AB kaynaklı ithalatında daha az artacağından, gümrük birliği sonrasında AB ile olan dış ticaret dengemiz Türkiye aleyhine bozulacaktır.

3.3. Genel Tüketim Harcamaları Açısından Beklentiler

Türkiye 1995 yılında AB ile gümrük birliğine gidecektir. Gümrük birliği gerçekleştikten sonra başlayacak malların serbest dolaşımı; genel tüketim harcamalarında da bir takım değişiklere yol açabilecektir.

Kaynak dağılımının iyileşmesi sonucunda genel olarak ekonomide bir iyileşme görülebilecek ve dolayısıyla refahla birlikte milli gelir de artacaktır. Buna bağlı olarak tüketim harcamaları da artacaktır.

İthalatta engellerin kaldırılmasıyla birlikte ithal malların fiyatların ucuzlaması sonucu bu malların tüketimi artacaktır. Gerçi Türkiye'de zaten ithal mallara karşı sürekli bir talep olduğundan bu malların fiyatının hiç düşürülmeden satılarak pazarın kaymağının alınması da yüksek olasılığa sahip bir durumdur. Çünkü Türki'de tüketiciler malın özelliklerine, garanti süresine, sağlamlığına bakmadan, önce etiketine bakarak, ithal malı olup olmamasına göre hareket etmektedirler.

Türkiye'de enflasyon oranı % 70 ler seviyesinde, AB'de ise % 5 lerdedir. Bu fark gümrük birliğinden sonra, ileri Avrupa ülkelerinin yoğun rekabetiyle karşılaşacak Türk ekonomisini çok büyük kayıplara da uğratabilir. Bu durumda işsizlik sorunu ortaya çıkabilecek ve dolayısıyla milli gelir de düşecektir. Bu da tabii tüketim harcamalrını azaltıcı bir etki yapacaktır.

Türk tüketicilerinin ithal mallara olan aşırı talebi de Türk sanayiini olumsuz yönde etkileyebilecektir.

Genel tüketim harcamaları bakımından özet olarak, harcamaların ithal mallara kayacağı ve bundan dolayı Türk ekonomisinin kayıplara uğrayacağı söylenebilir. Bu yüzden gümrük birliğinden dolayı meydana gelecek gelir azalmalarının olumsuz etkilerini gidermek için, Türkiye'nin dış kaynak talebiyle AB'ye yönelmesi gayet doğal bir sonuç olacaktır.

Tablo 3.1. Yıllar İtibariyle Verilen Teşvik Belgelerinin Sektörlere Göre Dağılımı

b: Ocak - Eylül dönemi

SEKTÖRLER\YILLAR	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
I- TARIM	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
A-Bitkisel Üretim	3	19	9	4	6	9	10	18	17	11	7	a	ab
B- Hayvancılık	91	474	198	146	80	80	72	167	95	421	983	a	ab
C- Su Ürünleri	4	5	2	7	18	5	5	14	6	8	11	a	ab
D- Ormancılık	.....	.....	.....	2	.....	1	.....	3	.....	3	18	a	ab
TARIM SEKTÖR TOPLAMI	98	498	209	159	104	95	87	202	118	443	1019	142	19
II- MADENCİLİK	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
A- Madencilik	21	53	51	32	53	86	144	160	161	139	50	70	41
MADENCİLİK TOPLAMI	21	53	51	32	53	86	144	160	161	139	50	70	41
III- İMALAT	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
A- Gıda ve İçki	84	232	91	69	111	203	193	218	192	277	269	a	ab
B- Dokuma ve Giyim	31	94	106	102	166	303	356	370	345	501	255	a	ab
C- Orman Ürunleri	27	20	9	10	8	17	31	62	66	73	42	a	ab
D- Kağıt	3	6	13	4	3	12	11	15	26	14	13	a	ab
E- Deri ve Kösele	6	16	11	8	16	26	36	60	61	32	19	a	ab
F- Lastik	5	7	6	5	9	25	27	40	59	76	51	a	ab
G- Kimya	14	35	21	29	41	45	49	55	45	57	32	a	ab
H- Cam	1	4	4	4	5	12	10	19	25	19	6	a	ab
I- Demir Çelik	9	5	9	17	17	17	33	26	26	29	14	a	ab
J- Demir Dışı metaller	2	4	6	4	10	12	13	16	16	14	3	a	ab
K- Taşıt Araçları	80	166	106	41	49	29	70	57	93	131	44	a	ab
L- Madeni Eşya	10	29	28	24	27	60	68	68	79	54	48	a	ab
M- Mesl. Bil. Olc. Opt. Do.	2	7	15	11	11	8	14	18	22	24	6	a	ab
N- Makina İmalat	21	24	16	13	10	29	35	35	39	61	17	a	ab
O- Elektrik Makinaları	18	14	9	7	11	16	19	20	32	29	13	a	ab
P- Elektronik	3	7	4	8	9	12	25	19	13	15	9	a	ab
R- Çimento	5	16	7	10	10	38	107	130	105	30	18	a	ab
S- Pismis Kil ve Cim. Ger.	34	46	21	17	23	43	128	164	173	55	35	a	ab
T- İnşaat	.....	1	.....	3	2	17	63	94	49	10	3	a	ab
U- Seramik	3	5	3	2	5	7	8	6	12	8	10	a	ab
V- Diğerleri	11	29	13	17	40	44	46	53	60	67	34	a	ab
İMALAT SEKTÖR TOPLAMI	374	767	498	405	583	975	1342	1545	1538.	1576.	941	1014.	645
IV- ENERJİ	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
A- Enerji	8	5	4	9	12	19	11	15	13	11	3	20	5
ENERJİ SEKTÖR TOPLAMI	8	5	4	9	12	19	11	15	13	11	3	20	5
V- HİZMETLER	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....	.....
A- Ulaştırma	33	1841	675	242	279	412	469	285	191	185	35	a	ab
B- Turizm	6	19	22	50	59	90	197	296	468	593	95	a	ab
C- Ticaret	7	38	46	34	36	55	63	90	71	119	55	a	ab
D- Eğitim	.....	.....	.....	.....	1	9	17	25	39	52	26	a	ab
E- Sağlık	.....	.....	8	11	11	22	41	46	36	66	30	a	ab
F- Diğerleri	24	24	43	35	39	70	120	163	107	72	69	a	ab
HİZMETLER TOPLAMI	70	1922	794	372	425	658	907	905	912	1087	310	529	313
GENEL TOPLAM	571	3245	1556	977	1177	1833	2491	2827	2742	3256	2323	1775	1023

a: veri bulunamadı

b: Ocak - Eylül dönemi

KAYNAK: DPT; Yatırım Teşviklerinin tarihi Seyri ve Son On Yılın İstatistikleri, Ankara, 1991
DPT: Altıncı 5 Yıllık Kalkınma Planı 1993 Yılı Programı, Ankara, 1992, s. 23

Tablo 3.2. Yıllar İtibarıyla Yatırım Teşvik Belgelerinin İçeriklerine Göre Dağılımı

Cinsi\ Yıllar	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
Komple Yeni	471	2996	1303	690	788	1145	1581	1881	1809	2454	2010	1288	563
%	82.5	92.3	83.7	70.6	66.9	62.5	63.5	66.5	66	75.4	86.5	72.6	55
Tevsi	43	107	105	124	151	291	418	421	359	279	110	281	213
%	7.53	3.3	6.75	12.7	12.8	15.9	16.8	14.9	13.1	8.57	4.74	15.8	20.8
Tamamlama	15	40	30	32	44	52	54	71	59	68	15	48	40
%	2.63	1.23	1.93	3.28	3.74	2.84	2.17	2.51	2.15	2.09	0.65	2.7	3.91
Yenileme	6	28	29	36	56	68	47	50	50	45	7	24	16
%	1.05	0.86	1.86	3.68	4.76	3.71	1.89	1.77	1.82	1.38	0.3	1.35	1.56
TOPLAM	571	3245	1556	977	1177	1833	2491	2827	2742	3256	2323	1775	1023

NOT: 1992 Yılına ait veriler Ocak-Eylül dönemine aittir.
KAYNAK: DPT; Yatırım Teşviklerinin Tarihi Seyri ve Son On Yılın İstatistikleri, Ankara,1991
DPT; Altıncı 5 Yıllık Kalkınma Planı 1993 Yılı Programı, Ankara, 1992, s.23

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye 1995 yılında Ankara Anlaşması'nda belirtilen ikinci aşama olan geçiş döneminin sonuna gelmektedir ve bu tarihten itibaren Türkiye ile Avrupa Birliği arasında gümrük birliği uygulanmaya başlanacaktır. Bu Dünya'daki üçlü bloklaşma içinde Türkiye'nin Avrupa için tercihini kullanması anlamına gelmektedir.

Gümrük birliğine geçme aşamasındaki Türkiye'de bazı çevreler gümrük birliğinin kendileri için yıkıcı olacağından ve kendi alanlarında Avrupa ile rekabet edemeyeceklerinden yakınmaktadırlar. Elbette ki gümrük birliğine geçişten sonra bazı sektörlerde sıkıntılar olacaktır ve birtakım güçlüklerle karşılaşılacaktır. Ancak Dünya'daki hiçbir ülke her alanda rekabet gücüne sahip değildir. Nitekim Türkiye'nin rekabetçi güce en fazla sahip olduğu sektörler, Avrupa'nın en zayif olduğu setörlerdir. Dolayısıyla, makro dengeler açısından düşünüldüğünde Türkiye ile gümrük birliği sağlanmasından sonra Avrupa Birliği'ndeki bazı sektörler de sancılar çekecektir.

Gümrük birligine ayak uydurabilmek için kalkınma planlarında belirtilen yapısal ekonomik değişikliklere gidildikten sonra, endişelenecek bir durum kalmayacaktır. Bunun için öncelikle Türk ekonomisinin istikrara kavuşturulması, kamu açıklarının azaltılarak enflasyonun düşürülmesi gerekmektedir. Özelleştirme, ancak rasyonel olduğu sürece, gerçekleştirilmelidir. Özelleştirmeye konu olan KİT'ler gerçek değerlerine satılmalı ama bu yapılırken pazar koşulları bozulmamalı, tekellerin oluşmasına meydan verilmemelidir. İç ve dış borç sorunları halledilmelidir. İthalat ve ihracat arasındaki olumsuz bakiye yıllara göre yapılacak bir planla kapatılmalıdır. Zira son beş yıla bakıldığında, bu açığın önümüzdeki yıllara çok daha hızlı artacağını

gösteren bir trend görmek olası olacaktır. Bu olumsuz bakiye Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğini de olumsuz etkilemektedir ve etkileyecektir. Bu soruna bir çözüm olarak tarife dışı engeller yoluyla ithalatın daraltılması olası olabilecektir. Ancak daraltmaya gidilirken gümrük birliği ile çelişkiye düşülmemelidir. Dolayısıyla AB dışındaki ülkelerden yaptığımız ithalat ağırlıklı olarak daraltılabilir.

Bunun yanında yeni teknolojiler için yatırım olanakları genişletilmeli, kalifiye eleman yetiştirilmesine önem verilmelidir. Bunlara paralel olarak sanayinin rekabet gücü arttırılmalıdır.

Türkiye AB'ye tam üye olmadan gümrük birliğini gerçekleştirecek ilk ülkedir. Bunun doğurabileceği ekonomik ve sosyal sonuçlara karşı dikkatlice düşünülmüş önlemler alınmalıdır.

Gümrük birliği gerçekleştirildikten sonraki adım AB'ye tam üyeliktir. Bu aşama çok uzak olarak görülmemeli ve tam üyelik de düşünülerek gerekli yapısal değişikliklere gidilmelidir.

Her türlü hazırlık yapılmış olarak başlanan bir gümrük birliği Turkiye'ye zarardan çok yarar getirecektir. Beki verimsiz çalışan sektörler için durum pek iç açıcı görünmemektedir ama kaynakların etkin dağılması diğerleri için umut vaadetmektedir. AB ile dış ticaret dengesi Türkiye'nin aleyhine değişecek gibi görünse de bu durumu lehine çevirmek Türkiye'nin elindedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, AB'nin uyguladığı yolu uygulayarak, tarife dışı engellerle ithalatı kısmak bir çözüm olarak düşünülebilir.

Gümrük birliğinden sonra Türkiye'ye yabancı sermaye akımlarının, gerek doğrudan yatırım gerek portföy yatırımı olarak, akması da yüksek olasılıklıdır.

Gümrük birliği AT'ye fiilen entegre olmamızı sağlayacak ve ileride mali, sosyal, kültürel ve yasal sorunların aşılmasıyla tam üyeliği de beraberinde Türkiye'ye getirecektir.

SUMMARY

Türkiye, in the year of 1995, will join the customs union with the European Union. Some sectors in this case will be effected negatively while the others will hold some advantages. The customs union will personify the Turkish foreign trade, but our import values will increase much more than our export values. The general consumption expenditures may slide to import goods. If we use our advantages properly the process which has started with the transition to the customs union, may end with a complete membership to the European Union.

KAYNAKÇA

ALOĞLU, Sedat; "Gümrük Birliği Eşiğinde Türkiye", **Görüş**, TÜSİAD, Sayı:10, İstanbul, 1993

AT Komisyonu Enformasyon Temsilciliği; **Gümrük Birliği**, Ankara, 1980

Commission of the European Communites; **Common Standards for Enterprises**, Luxembourg, 1988

Commission of the European Communities; **The Customs Union**, Belgium, 1980

Commission of the European Communites; **The Customs Union of the European Economic Community**, Brussels, 1980

Commission of the European Communities European Free Trade Association; **Research and Development and Standardizazation: A Guide**, Luxembourg, 1922

DPT; **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994) 1993 Yılı Programı**, Ankara, 1992

DPT; **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Kurulu Raporu**: AET, DPT Yayın No: 1871, Ankara, 1983

DPT; **Yatırım Teşviklerinin Tarihi Seyri ve Son On Yılın İstatistikleri**, Ankara, 1991

EREN, Nejat; "Gümrük Birliği Eşiğinde Türkiye", **Görüş**, TÜSİAD, Sayı: 10, İstanbul, 1993

HDTM; **Avrupa'daki Ekonomik Bütünleşme Sürecine AT, EFTA, Orta Doğu ve Avrupa Ülkeleri ile Türkiye'nin Yeri**, Yayın No: 18, Ankara, 1993

HDTM; **Avrupa Topluluğu ve Türkiye**, Ankara, 1993

İKV; **AET Türkiye Ortaklık Anlaşması-Katma Protokol**, İstanbul,1981

İKV; **Avrupa Topluluğu Genel Tanıtım ve Değerlendirme**, İKV Yayın No: 52, İstanbul, 1988

İKV; **Geleceğin Avrupa'sı ve Türkiye'nin Konumu**, İKV Yayın No: 104, İstanbul, 1991

İKV; **Katma Protokolü Uygulama Esasları**, İstanbul, 1971

KOMİLİ, Halis; "AT Trenini Yakalamak", **Görüş**, TÜSİAD, Sayı: 10, İstanbul, 1993

Office des Publications Officiels des Communautés Européenne, L'Union Econo**mique et Monétaire Européenne**, Luxembourg, 1981

Office for Official Publications of the European Communities, Research ofter Maastricht: An Assessment, A strategy, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament, 1992.

SEYİDOĞLU, Halil; **Uluslararası İktisat**, İstanbul, 1993

ŞENSES, Fikret; **Türkiye'nin AET'ye Üyeliğinin Dış Ticaretimize Etkileri, 1988 Yılı Ödüllü Yarışma Sonuçları**, Türk Dış Ticaret Derneği, Ankara, 1988

TEKELİ, İlhan; SELİM, İlkin; **Türkiye ve Avrupa Topluluğu**, Cilt I-II, Ankara, 1993.